

תורת אמן

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק שישי

ברכות הנהנין

סוגיה כד: השיעור המחייב ברכה אחרונה

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה כד: השיעור המחייב ברכה אחרונה

רקע

אגב הדיון בברכה על שלקות דנה הגמ' בשיעור המחייב ברכה אחרונה. לברכה ראשונה אין שיעור, וחייב הברכה הוא בכלשהו, לגבי ברכה אחרונה מפורש בגמ' שחייב ברכה הוא רק כשאוכל בשיעור כזית. נחלקו הראשונים אם שיעור זה תקף לכל הברכות ולכל הדברים. חשוב לציין שנדון כעת בשיעור מדרבנן בלבד, בשיעור ברכה אחרונה מהתורה נדון בסוגיה סט [עמ' 308].

מקורות

- א. גמ' לח: "אמר ר' חייא בר אבא אני ראיתי את ר' יוחנן... וברוך עליו תחלה וסוף"
 לח:-לט. "אמר ליה רבי ירמיה לרבי זירא רבי יוחנן היכי מברך... אגור בתוכו"
 ב. תוס' לט. ד"ה בצר
 תוס' מט: ד"ה רבי, "ולענין שתיה אומר ר'..."
 רי"ף כז. כז.: "אמר ר' חייא בר אבא... ולבסוף לא בעי ברכה"
 תלמידי רבינו יונה כז. ד"ה אני
 רא"ש סי' טז
 רשב"א לט. ד"ה ההוא
 ג. רמב"ם הל' ברכות פ"א הל' א-ב
 ד. שו"ע סי' רי סע' א, ומשנה ברורה

רשב"א ד"ה ההוא

ההוא דאייתו לקמיה דרבי יוחנן זית גדול הוה ואף על גב דשקלת לגרעינתיא קאי שיעורא. ובירושלמי אמרו טעמא אחרינא, דגרסינן התם: ר' יוחנן נסב זיתא ובירך לפניו ולאחריו והיה רבי חייא בר אבא מסתכל ביה, אמר ליה בבליא למה את מסכל בי לית לך כל שהוא ממין שבעה שהוא טעון ברכה לפניו ולאחריו, אית ליה, ומה צריכא ליה מפני שגרעינתיא ממעטו. ולית רבי יוחנן ידע שגרעינתו ממעטו, מה עביר ליה רבי יוחנן משום בריה. מילתיה דרבי יוחנן אמרה שכן אכל אפילו פרידה אחת של ענב פרידה אחת של רמון שהיא טעונה ברכה לפניו ולאחריו [עד כאן לשון הירושלמי]. ואפשר דכיון דלא נסיב לה גמרינן האי טעמא, ואדרבה איצטריך למימר דזית גדול הוה, שמעינן מינה דליתא להא דירושלמי ואלו אכל פרידה אחת של ענב ולית ביה כזית או פרידה אחת של רמון לא מברך אחרינו עד שיאכל כזית. ויש לומר דאיתא נמי להא דירושלמי, אלא דבירושלמי סברין דר' יוחנן זית שלם אכל ולא הסיר גרעינתיא ומשום הכי חשיב ליה בריה, אבל בגמרינן סברי דלא אכל גרעינתיא אלא הסירו וזרקו והלכך לא חשיב בריה ומשום הכי איצטריך למימר דזית גדול הוה, דלאחר שנפרך או שנחתך או שנמוח לא חשיב בריה בשום מקום בכל איסורין שבתורה. וכן נראה שמתרצין בתוס'.

הסבר הסוגיה

אמר ליה רבי ירמיה לרבי זירא: רבי יוחנן היכי מברך על זית מליח כיון דשקילא לגרעיניה בצר ליה שיעורא.
[גמ' לח:]

מגמ' זו לומדים שמברכים ברכה אחרונה רק כשאוכל כשיעור, וכן ששיעור החיוב לברכה אחרונה הוא כזית. נחלקו הראשונים בשלושה עניינים בדני ברכה אחרונה: א. שיעור הברכה בברכת בורא נפשות. ב. שיעור הברכה על משקין. ג. אם יש שיעור באכילת ברייה שלמה.

שיעור כזית מובא בגמ' שלנו לגבי אכילת זית, שהוא משבעת המינים. חיוב הברכה על שבעת המינים, בין אם הוא מדאורייתא ובין אם הוא מדרבנן, נלמד מהפסוק "ואכלת ושבעת וברכת", לפיכך השיעור הוא כזית, שהוא שיעור אכילה.

הרמב"ם [הל' ברכות פ"א ה"ב] סובר ששיעור כזית לברכה אחרונה הוא השיעור בכל הברכות. אולם הרא"ש [סי' טז] מסתפק אם חכמים תיקנו את ברכת "בורא נפשות" כעין ברכה מעין שלוש, ומברכים רק על כזית, או שחכמים תיקנו אותה כתקנה עצמאית, ולכן מברכים אף על אכילת כלשהו.

הרא"ש מצטט את שיטת ר"י [בתוס' לט. ד"ה בצר] שמברכים בורא נפשות אף כשלא אכל כשיעור, ומדייק בדבריו, שהאוכל משבעת המינים פחות מכשיעור מברך לאחר האכילה בורא נפשות. הרא"ש תמה על דבריו: "ולא נהירא לי, דמסתבר דעל מין שראוי לברך עליו מעין ג' בשביל חסרון השיעור לא שייך ביה ברכה אחרת".

נראה להסביר את שיטת ר"י, שלדעתו חכמים תיקנו את ברכת "בורא נפשות" כתקנה המשלימה את ברכת הנהנין, הנהנה מהעולם הזה חייב ברכה לפני הנאתו ולאחריה. ברכה מעין שלוש היא הודאה להקב"ה על הארץ ועל המזון שבה, ולכן מברכים אותה רק לאחר מעשה אכילה, מעשה המוגדר בשיעור כזית. "בורא נפשות" היא תקנה אחרת, שאינה קשורה לחיוב ברכת המזון ולחיוב ברכה מעין שלוש, ולכן מברכים אף באכילת כלשהו, שהרי הנאה אינה תלויה בשיעור. האוכל שבעת המינים פחות מכשיעור, אינו חייב בברכה על הארץ ועל המזון שבה, אבל חייב בברכה על ההנאה, ולכן מברך "בורא נפשות" שהיא ברכה לאחר הנאה.

נחלקו הראשונים בשיעור ברכה על שתייה. תוס' [לט. ד"ה בצר] סוברים שחיוב ברכה הוא בשתיית מלא לוגמיו [כ-40 סמ"ק], ור"י [מט: תוד"ה רבי, וביתר פירוט ביומא עט. תוד"ה ולא] סובר שהחיוב הוא בשתיית כזית [כ-27 סמ"ק].

תוס' [יומא עט. ד"ה ולא; סוכה כו: ד"ה ולא] מסתפקים אם שיעור ברכה אחרונה בכזית או בכביצה. ספקם של תוס' הוא מפני שרבי מאיר דורש את הפסוק "ואכלת ושבעת וברכת" - "ואכלת זו אכילה, ושבעת זו שתיה", ומשיטת רבי יהודה ניתן ללמוד ששיעור שביעה בכביצה. הרא"ש [פרק ז סי' כד] מביא ספק זה בשם ר"י, ופוסק כי "טוב ליזהר שישתה פחות מכזית או רביעית [כ-86 סמ"ק] להסתלק מן הספק". מסביר הב"ח [סי' קצ סע' ב ד"ה ולענין]

שהרא"ש הסתפק גם בשיעור שביעה במשקין אם הוא יותר מכביצה או פחות ממנה, ולכן החמיר לשתות רביעית¹.

הרמב"ם [פ"א ה"ב] פוסק שחיוב ברכה על שתייה הוא בשיעור רביעית, אך נראה ששיטתו שונה משיטת התוס'. תוס' סוברים ששיעור אכילה ושתייה בכזית, ושיעור ביצה ורביעית הם שיעורים של כדי שביעה וכדי שכרות [כריתות יג:]. לכן נזיר וכהן העובר במקדש השותים יין מתחייבים בשתייה רביעית. הרמב"ם סובר ששיעור אכילה בכזית ושיעור שתייה ברביעית².

הגמ' [לט.] מקשה מדוע ר' יוחנן בירך ברכה אחרונה על אכילת זית, והרי כיוון שהוא זרק את הגרעין, לא נשאר לו שיעור כזית. מתרצת הגמ' שהוא אכל זית גדול, ששיעורו ללא הגרעין כשיעור זית בינוני עם הגרעין. בירושלמי מובא תירוץ אחר. הירושלמי מתרץ, שר' יוחנן אכל ברייה שלמה, והאוכל פרי שלם חייב בברכה אחרונה אף כשאין בו כזית.

נחלקו הראשונים אם הבבלי חולק על הירושלמי. הרי"ף והרמב"ם אינם מביאים את דין ברייה - משמע שלדעתם הבבלי חולק על הירושלמי, והלכה כשיטת הבבלי. תלמידי רבינו יונה [כו: ד"ה אני] מפרשים שהירושלמי והבבלי חולקים אך אין הכרח לדחות את דין ברייה מההלכה. הירושלמי סובר שזית עם גרעין מהווה ברייה, והבבלי סובר שזית אינו ברייה מפני שאין דרך לאכול את גרעינו. בפרי הנאכל ביחד עם גרעינו גם הבבלי מודה שיש בו דין ברייה³.

ראשונים אחרים ניסו ליישב את הבבלי עם הירושלמי, ולדעתם הבבלי עוסק במקרה אחד והירושלמי עוסק במקרה אחר. הרשב"א [לט. ד"ה ההוא] מפרש, שהבבלי עוסק במקרה השכיח, שאכל את הזית וזרק את הגרעין, ולכן אין דין ברייה, והירושלמי עוסק באדם האוכל את הזית עם הגרעין, ולכן יש בו דין ברייה. התוס' [ד"ה בצר] והרא"ש [סי' טז] מפרשים שבירושלמי מדובר שהובא לפניו זית שלם, ואף שהשליך את הגרעין, הוא נהנה מברייה שלמה וחייב בברכה, ואילו בבבלי מדובר שהובא לפניו זית ללא גרעין, ולכן אינו חייב בברכה כשאינו אוכל שיעור כזית.

בין השיטות הללו יש כמה נפקותות:

א. משיטת תלמידי רבינו יונה והרשב"א משמע, שהחותך את הפרי לחתיכות ואוכל חתיכה חתיכה, אין כאן ברייה, ורק כשמכניס לפיו פרי שלם ואוכל את כולו הוא ברייה. לשיטת הרא"ש, אם הביאו לפניו פרי שלם, אף כשאוכלו חתיכה חתיכה יש כאן ברייה, וכדי שלא להיכנס לספק ברייה חייב הוא להשאיר חתיכה ולא לאוכלה.

¹ האחרונים מאריכים בהסבר שיטת הרא"ש, עיין הסברים נוספים בבית יוסף [סי' רי סע' א ד"ה ומ"ש רבינו], במעדני יום טוב [אות מ] ובדברי חמודות [אות פא].

² כך מוכח מהל' שבועות פ"ד ה"ד. עיין בתוס' [סוכה ו. ד"ה גפן] דיון לגבי שיעור אכילה ושתייה לנזיר.

³ המגן אברהם [סי' רי סק"ד] מפרש שלדעת רבינו יונה הירושלמי והבבלי אינם חולקים, ולפי הירושלמי רבי יוחנן לא אכל זית אלא פרי אחר שגודלו כזית.

ב. פרי עם גרעין. לתלמידי רבינו יונה, פרי עם גרעין הוא ברייה רק כשרגילים לאכול גם את הגרעין. לשיטת הרשב"א פרי עם גרעין הוא ברייה רק כשאוכל בפועל את הגרעין. ולדעת הרא"ש פרי עם גרעין הוא ברייה אם הפרי הובא שלם, למרות שהוא זרק את הגרעין ולא אכלו.

סיכום

ברכה אחרונה שונה מברכה ראשונה, שברכה ראשונה היא על ההנאה, ולכן מברך אף על אכילת כלשהו, וברכה אחרונה היא על מעשה אכילה, ולכן מברך רק באכילת כזית. נחלקו הראשונים בשיעור המחייב לברך ברכת "בורא נפשות", הרמב"ם סובר ששיעור הכזית, הרא"ש מסתפק אם מברך רק על כזית או על כלשהו, ר"י סובר שמברך על כלשהו, והרא"ש מבין בדעתו שעל אכילת פחות מכזית מברך "בורא נפשות" אף בשבעת המינים. נחלקו הראשונים בשיעור שתייה לעניין ברכה אחרונה. הרמב"ם סובר ששיעור הוא רביעית, תוס' סוברים שהשיעור מלא לוגמיו, ור"י סובר שכזית. נחלקו הראשונים בדין ברכה אחרונה על ברייה. תוס' ורא"ש סוברים שבכל מקרה שהביאו לפניו ברייה הוא חייב בברכה אחרונה, אף כשהוציא את גרעינו לפני האכילה. הרשב"א סובר שחייב בברכה על ברייה ששיעורה פחות מכזית רק כשאכל את הפרי כולו עם גרעינו, ותלמידי רבינו יונה סוברים שחייב רק בפרי שרגילים לאכול את גרעינו. הרמב"ם משמיט את דין ברייה, וכנראה לדעתו אף בברייה מברכים ברכה אחרונה רק כשאוכלים כזית.

הלכה

השו"ע [סי' רי סע' א] פוסק כמבואר בגמ', שחייב ברכה אחרונה הוא רק על אכילת כזית, מביא את הסתפקות הראשונים אם יש חיוב לברך על ברייה אף שאין בה כזית, ומכריע: "לכך נכון ליהזר שלא לאכול בריה פחות מכזית".

השו"ע אינו מגדיר מהי ברייה. הרמ"א פוסק: "ולא מקרי בריה אלא אם אכלו כמות שהוא, אבל אם לקח הגרעין ממנו לא מקרי בריה". מפשטות לשון הרמ"א משמע, שהוא פוסק כרשב"א, שיש דין ברייה רק כשאוכל את הפרי עם הגרעין, ואין חילוק בין גרעין הראוי לאכילה לבין גרעין שאינו ראוי לאכילה [עיי' משנה ברורה סק"ז, ושער הציון אות כב].

המשנה ברורה [סק"ו] מביא את העולת תמיד הכותב, שאם הפרי התרסק קודם אכילה לא מקרי ברייה. ומוסיף בשער הציון [אות כא] בשם החיי אדם, ש"הוא הדין אם חילקו מקודם לשתיים ואכלו"⁴.

⁴ אמנם בסברא יש הבדל מהותי בין פרי שהתרסק לבין פרי שחילקו לשניים ואכלו. חלוקת הפרי לשניים היא דרך אכילתו, ולכן ניתן לומר, שהכנת האוכל לאכילה אינה מפקיעתו מדין ברייה, אבל התרסקות הפרי אינה דרך אכילתו, ולכן היא מפקיעה את הפרי מדין ברייה. אמנם, הדין עם החיי אדם, שלשיטת תלמידי רבינו יונה והרשב"א אין חילוק בין התרסקות לבין חלוקת הפרי לשניים, אבל לשיטת הרא"ש נראה לומר שהתרסקות מפקיעה דין ברייה וחלוקה לשניים אינה מפקיעה דין ברייה.

השו"ע [סי' רי סע' א] פוסק כשיטת הרמב"ם בחיוב ברכה אחרונה על שתייה, ושיעורה ברביעית. הוא מביא גם את שיטת החולקים, ומכריע, ש"טוב ליהרר שלא לשתות אלא פחות מכזית או רביעית".

המשנה ברורה [סק"א] מוסיף הלכות נוספות שיש להן חשיבות רבה למעשה, ונציין את השכיחות: א. האוכל כחצי זית משבעת המינים וכחצי זית מדבר שאינו משבעת המינים מברך אחריהם "בורא נפשות". ב. כל האוכלים מצטרפים לכזית וכל המשקים מצטרפים לרביעית, אך אוכלים ומשקים אינם מצטרפים אלו לאלו. ג. יש צירוף לשיעור כזית רק אם אוכלו בתוך כדי אכילת פרס [עיין שער הציון (אות ט) מחלוקת אחרונים בדין זה]. ד. לדעת הפרי מגדים [סי' רי אשל אברהם אות א] האוכל פת בשיעור שביעה שחיובו מהתורה חייב בברכה אף כששהה באכילתו יותר מכדי אכילת פרס [עיין שער הציון (אות י) שהמשנה ברורה מסתפק בדין זה]. ה. נחלקו הפוסקים מהו משך הזמן המצרף שתיית משקין לשיעור רביעית, יש אומרים שצריך לשתות ברצף כפי שבני אדם רגילים לשתות רביעית, והגר"א מכריע שאף לשתיה השיעור הוא כדי אכילת פרס. ו. נחלקו הפוסקים בדין ברכה אחרונה על שתייה חמה שדרך לשתותה לאט לאט. המשנה ברורה אומר שמנהג העולם לא לברך עליה אפילו כששוהה פחות מכדי אכילת פרס.